

вогнища, викладеного з невеликих круглих (сильно перепалених) валунів. Поруч з вогнищем виявлено залишки трапези з річкових черепашок, рибних кісток та кісток диких тварин (бика, вепра, коня). Предмети домашнього побуту жителів представлені уламками глиняного ліпного посуду (погано обпаленого, без орнаменту), крем'яними вістряма, шилочкою з дрібними зубцями, кам'яним молотом. Отже, жителі печери вживали в їжу річкових моллюсків, м'ясо прісноводних риб і диких тварин. Во-

ни виготовляли глиняний посуд, а для виробництва знаряддя праці стали використовувати більш м'які породи каменю, що легше піддавався шліфуванню і свердлінню.

Таким чином, на сучасній території Києва жителі поселень кінця епохи неоліту вже були знайомі з примітивним землеробством і ткацтвом, уміли виготовляти глиняний ліпний посуд. Головними формами їхнього господарства, як і раніше, залишалися мисливство, збиральництво і рибальство, значення якого зросло.

3. Поселення мідно-бронзового і раннього залізного віків

На зміну неолітичній приходить нова історична епоха, перехідна від кам'яного віку до епохи бронзи — енеоліт. В епоху енеоліту вперше з'явилися й поширилися знаряддя праці з міді, почалося добування мідної руди і виробництво міді, з'явилася нова галузь господарства — первісна металургія. Її виникнення збіглося з переходом до мотичного землеробства й пастушого скотарства. Зростання матеріального виробництва сприяло дальшому розвитку суспільних відносин — заміні матриархальних відносин патріархальними.

ного Києва сусідило з трипільськими племенами. У другій чверті або близько середини III тисячоліття до н. е. трипільці розселились і на цій території.

Поселення трипільської культури розташовувались на лесо-чорноземних плато і складалися з кількох десятків споруд, розмічених по колу, іноді кількома колами з незабудованою площею посередині. Житла в основному наземні, хоча відомі й напівземлянки. У господарстві трипільців поряд з мотичним і, мабуть, орним землеробством (із застосуванням тягової сили — бика), розвивалося скотарство. Певну роль у господарстві продовжували відігравати мисливство, рибальство і збиральництво.

Поселення племен трипільської культури. В Середньому Подніпров'ї пам'ятки енеолітичного часу представлені поселеннями землеробсько-скотарських племен трипільської культури, що одержала назву від с. Трипілля на Київщині, в районі якого були досліджені найбільш характерні її пам'ятки. Племена трипільської культури розселилися з Південного Побужжя і Подністров'я до Дніпра ще на початку III тисячоліття до н. е., зайнявши частину території неолітичних племен на правобережжі Дніпра. Довгий час неолітичне населення на території сучас-

ної Києва досягли трипільці у виготовленні глиняного посуду. Його ліпили руками, але обпалювали в спеціальних горнах і прикрашали багатокольоровим розписом. Орнамент на посуді мав магічно-культурне значення і відбивав уявлення людей про навколишню природу. Ідеологія трипільського населення тісно пов'язана з культом родючості, обожнюванням сил природи і культом предків.

На території Києва і його околицях виявлені поселення пізнього етапу трипільської культури, що датуються III тисячоліттям до н. е. Розташовані вони на важкодоступних мисах високого дніпровського берега, на краю лесових терас або на берегах невеликих річок. Одними з перших були відкриті в Києві поселення на Кирилівських висотах правого берега Дніпра. Одне з них досліджене в садибі будинку № 81 по вулиці Фрунзе. Тут було розкопано кілька жител типу напівземлянки прямокутної або округлої форми, заглиблених у лесовому матеріку. Стіни їх складені з сильно обпаленої глини. В житлах робилися великі вогнища або глинобитні печі. Виявлено і двокамерні житла, що мали два відділення, з'єднані переходом, і спільний дах. В середині жител і на території поселення знайдено вироби з каменю (крем'яні ножі, скребки, наконечники стріл, списів), кістки (проколки, просвердлена мотика), кілька предметів з рогу. Виявлені кілька зернотерок (плоска, згладжена з одного боку плитка і округлений камінь) вказують на заняття трипільців землеробством. Жителі поселення добре знали ткацтво, про що свідчать знайдені на поселенні глиняні пряслиця (деякі з орнаментом), а також примітивний ткацький човник. Займалися вони також скотарством, мисливством і рибальством: серед знахідок багато кісток великих та дрібних тварин, птахів, риб.

На поселенні знайдено багато уламків глиняного посуду (горщики та миски). Окремі посудини, вкриті темно-коричневим розписом, виділяються витонченістю форм. Серед культових предметів виявлено кілька виготовлених з темно-червоної та чорної глини статуєток, що зображають жіночі фігурки.

Ще одне трипільське поселення досліджено в садибі № 59—61 по вулиці Фрунзе. Тут особливу увагу привертають напівземлянкові житла не-

великого розміру, тип яких характерний для численних поселень пізньотрипільського часу, розташованих на висотних місцевостях Києва від Кирилівського монастиря до Замкової і Старокиївської гір. Такі житла мали прямокутну або округлу заглиблену частину завдовжки 3—5 і шириною до 2,5 м. З одного боку залишався вхід і робилися східці. В протилежній від входу стіні, на невеликій від підлоги висоті, знаходилася піч у вигляді склепінчастої печерки з невеликим отвором для виходу диму. Іноді біля тієї самої стіни на підлозі містилося кругле вогнище, частина якого заходила в заглиблення в стіні. Знайдено також залишки наземної частини житла, що складалася з забитих навколо заглиблення дерев'яних кілочків, обмазаних глиною. Стіни підтримували дах, який всередині укріплювався додатково одним чи двома стовпами, а ззовні покривався землею або обкладався дерном.

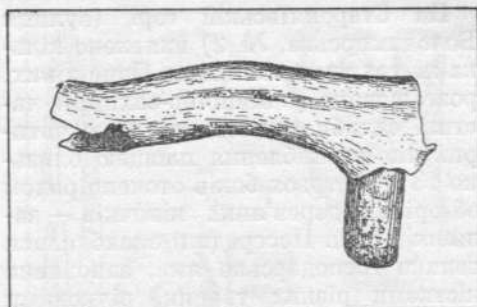
Описані поселення на Кирилівських висотах мають багато спільного і відносяться до одного етапу трипільської культури. Із знайдених на поселеннях уламків кісток можна зробити висновок, що трипільці вживали м'ясо птахів, диких і домашніх тварин, рибу, молюски, а також рослину їжу. В їхніх житлах виявлено глиняні пряслиця і посуд, знаряддя праці з каменю, рогу і кістки (мотики, долота, вістря, шила), кам'яні зернотерки. Унікальною знахідкою є глиняна ливарна формочка для виготовлення мідних або бронзових мотик. Вона складалася з двох половинок і, мабуть, була модельована по роговій мотиці, що знаходилася там же. Ця знахідка свідчить про те, що жителі поселення могли виготовляти окремі мідні речі.

Аналогічним кирилівським було трипільське поселення на Верхній Юрковиці, розташоване на одному з мисів високого берега над долиною Дніпра. По краях мису знайдено залишки заглиблень і ям, заповне-

них річковими черепашками, кістками різних тварин і риб, фрагментами глиняного посуду й вугіллям. У центрі мису збереглися залишки кількох глинобитних печей. На поселенні знайдено типові вироби пізньотрипільського часу — крем'яну сокиру клиноподібної форми зі шліфованим лезом, крем'яний ніж, вістря, дві рогові мотики, кістяні долота й шила, а також уламки орнаментованого посуду, що використовувався для приготування їжі. Особливий інтерес становлять орнаментовані глиняні пряслиця й грубо виліплені статуетки. Виявлено також дві схематизовані глиняні фігурки.

Кілька трипільських поселень було відкрито на північно-західній околиці Києва — Сирці*. Одне з них розташовувалося поблизу гирла р. Сирець, друге — вище вздовж її течії. На території першого поселення, що знаходилося на невеликому мисі, виявлено залишки житла типу землянки й вогнищева яма. Знаряддя праці представлені крем'яними скребками, уламками вістря кістяної голки, мідною бусиною-пропизкою, глиняними орнаментованими пряслицями й грузилами до ткацького верстата. Найбільш численні знахідки на поселенні — уламки керамічного посуду (горщики, глечики, миски, чаші), серед яких — розписна кераміка. Антропоморфні жіночі статуетки з глини зберегли сліди розпису червоною фарбою. Одна з них з отвором для закріплення голови, друга — звичайна схематизована статуетка, характерна для пам'яток заключного етапу пізньотрипільської культури. Серед матеріалів поселення на Сирці виділена група знахідок, аналогічних пам'яткам поселень на Кирилівських висотах.

У центральній частині міста трипільське поселення частково досліджене під час розкопок у садибі будинку № 8 по Киянівському провулку. Воно знаходилося на краю лесо-вої тераси правого берега Дніпра, над

Кам'яна сокира у роговій оправі з розкопок пізньотрипільського поселення на вул. Фрунзе

р. Киянкою і Кожум'яцьким яром**. Тут відкрито два заглиблених житла і кілька ям господарського призначення. Серед матеріалів — уламки кераміки (горщики, глечики, миски, амфори), фрагменти антропоморфних статуеток, шматки печини, кістки тварин. За типом і речовим матеріалом поселення над р. Киянкою відноситься до початку пізнього етапу трипільської культури Подніпров'я.

Залишки пізньотрипільських поселень у різний час виявлено також у районі Львівської площі, вулиць П. Осипенко і Ярославів вал, на горах Старокиївській та Замковій. На Львівській площі, на місці, де тепер будинок Торговельно-промислової палати УРСР, знайдено залишки наземного житла і фрагменти посудин. По вулиці Ярославів вал у садибі будинку № 19, розташованій на плато над широкою низиною р. Либідь, виявлено шар річкових черепашок, залишки вогнища, уламки посуду, кам'яний розтиральник, а також кістки домашніх бика та свині, кістки риб.

* Сирець — частина території сучасного Києва, розташована на захід від Подолу, за Кирилівським заповідником. Широкою долиною (тепер вулиця Сирецька) тут протікала р. Сирець, що впадала в Почайну.

** Кожум'яцький яр знаходився на Подолі між Кудрявською висотою і Замковою горою.

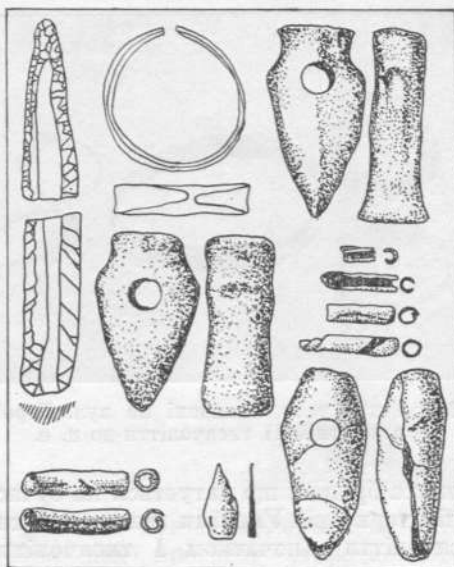
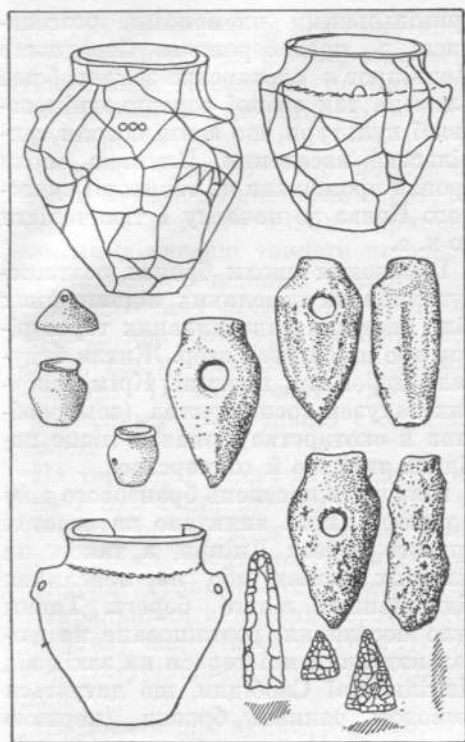
На Старокіївській горі (вулиця Володимирська, № 2) виявлено кілька жител типу землянок. Одне з них, розташоване у північно-західній частині садиби, становило собою чотирикутне заглиблення площею близько 13 м², з трьох боків оточене рядом обгорілих дерев'яних кілочків — залишків стін. Посередині знаходилася велика господарська яма, заповнена кістками різних тварин, річковими черепашками, рибацькою лускою і фрагментами глиняних посудин. Біля бокових стін ями на різних горизонтах знайдено три вогнища круглої форми. Тут виявлено також дві мотики з рогу оленя і лося. У другому житлі в шарі золи знайдено річкові черепашки, кістки тварин, уламки кераміки й шматки перепаленої глини. Крім жител-землянок у різних місцях садиби знайдено глиняну статуетку та фрагменти розписних посудин. Очевидно, на території Старокіївської гори знаходилося велике поселення, яке можна датувати заключним етапом пізньотрипільської культури.

Сліди перебування людини трипільського часу знайдено також на Печерську, над колишнім Кловським струмком (біля Окружного будинку офіцерів Радянської Армії), де виявлено значне скупчення річкових черепашок, а також кістки й луску риб, печину, уламки глиняного посуду (деякі фрагменти з слідами розпису). Далі на південь, на мисі Чайка (Видубичі) знайдено господарські ями і матеріали пізньотрипільського часу. Серед черепашок річкових молюсків, кісток тварин траплялися фрагменти глиняних посудин, печина, а також окремі предмети — два кулястих грузила, рогове тесло, кам'яний скребок. Поселення трипільської культури виявлено і на околицях Києва. У Корчуватому, недалеко від гирла р. Либідь, знайдено залишки житла, уламки глиняних посудин з розписом, голівку глиняної жіночої фігурки, черепашки. Поблизу с. Ча-

пасівка відкрито велике поселення, що розташовувалося на краю лесової тераси з крутими схилами, висота якої над заплавою р. Віти досягає 80 м. Площа його близько 10 тис. м². На поселенні досліджені залишки 11 заглиблених жител, розташованих по колу з майдачником у центрі. Поруч з житлами знаходилися господарські ями, а ближче до центру поселення — вогнища. Житла в основному овальної в плані форми площею 14—28 м², одне — 44 м². На поселенні знайдено глиняний посуд, прикрашений орнаментом (горщики, миски, амфори, глечики), крем'яні скребки, ножі, серпи, наконечники стріл, кістяні або рогові мотики, молоти, тесла, проколки, а також глиняні жіночі антропоморфні статуетки.

Поруч з поселеннями або за їх межами знаходилися могильники. Так, могильник біля с. Чапасівка безпосередньо прилягав до житлових та господарських споруд поселення. На території могильника досліджено 31 поховання. Померлих ховали у могильних ямах на спині у витягнутому положенні, головою на захід. У похованнях знайдено глиняний посуд, крем'яні вироби і глиняну жіночу антропоморфну статуетку. Поселення і могильник біля с. Чапасівка датуються серединою III тисячоліття до н. е.

До більш пізнього часу — другої половини III тисячоліття до н. е. — відноситься один з найбільших могильників — періду пізньотрипільської культури, досліджений на околицях Києва — в районі Червоного хутора. Червонохутірський могильник розташований на піщаній дюні, що підноситься над широкою заболоченою заплавою лівого берега Дніпра. На площі 100 м² виявлено 195 поховань, розташованих групами. В кожній з них були, напевно, поховані найближчі родичі, а могильник у цілому служив некрополем племенного колективу. Померлі поховані за обрядом трупоспалення. Після крема-

Вироби з глини, каменю і міді з могильника на Червоному хуторі. Друга половина III тисячоліття до н. е.

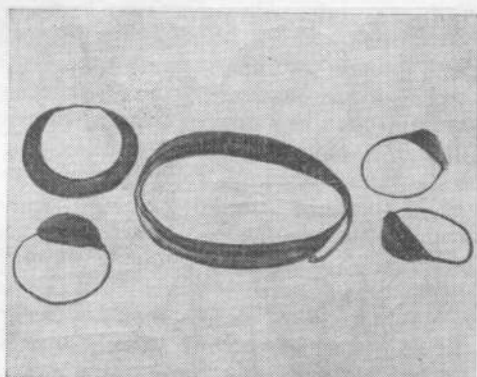
ції залишки праху зсипалися в глиняні посудини-урни або в невеликі округлі ямки. Серед кальцинованих кісток або поруч з ними клали похоронний інвентар, до якого входили глиняний посуд, знаряддя праці, зброя і прикраси. Глиняний посуд різноманітний за формою — це плоскодонні горщики й посудини банкоподібної форми, оздоблені орнаментом, амфори, мініатюрні посудини культового призначення. Знаряддя праці представлені крем'яними ножами, скребками, клиноподібними сокирами, кістяними й мідними шилами.

Із прикрас привертають увагу мідні пластинчасті браслети, буси-пропизки, а також янтарні буси циліндричної форми. До складу численної групи предметів зброї входять крем'яні наконечники стріл, кілька мідних кинджалів, наконечник дротика, вісім бойових сокир та один клевець. Найвність поховань з великою кіль-

кістю предметів озброєння і особливо зі зброєю з металу на площі некрополя свідчить, на думку дослідників, про патріархальний уклад суспільства, а також про виділення родової верхівки.

Трипільські поселення, досліджені на території сучасного Києва та його околиць, характеризують осіле життя населення, заняття його землеробством, скотарством, ткацтвом. Трипільці досягли порівняно високого рівня у виготовленні глиняного посуду, знарядь праці, використовували мідні вироби. Проте у побуті вони ще широко користувалися виробами з каменю, кістки й рогу диких тварин (оленя, лося, вепра). Трипільські поселення й могильники на території Києва та його околиць відносяться до пізнього етапу трипільської культури, тобто до III тисячоліття до н. е.

Поселення епохи бронзи. Наступний культурний історичний період —

Мідні прикраси, знайдені на вул. Героїв революції. II тисячоліття до н. е.

епоха бронзи, що датується на сучасній території України кінцем III тисячоліття — початком I тисячоліття до н. е., характеризується дальшим розвитком землеробства і скотарства, поширенням виробів з бронзи. З бронзи, яка твердіша за мідь і більш легкоплавка, виготовляли різні знаряддя праці, зброю і прикраси. Проте повністю замінити вироби з каменю бронзові предмети ще не могли через свою порівняно малу кількість і фізичні властивості. В ранній період епохи бронзи виготовлення кам'яних знарядь досягло високої досконалості.

Основною формою господарства ряду племен стає скотарство. Відбувається обособлення скотарських племен. За словами Ф. Енгельса, «пастуші племена виділилися з усієї іншої маси варварів — це був *перший великий суспільний поділ праці*»¹.

Розвиток скотарства, а також орного землеробства сприяв дальшому розвитку обміну й зосередженню в руках окремих сімей, родової і племінної знаті значних багатств. Виникає майнова нерівність, що підточує основи первіснообщинного ладу. У зв'язку з частими війнами, боротьбою за території формуються великі союзи племен.

У кінці III тисячоліття до н. е. на досліджувану територію, зайняту

трипільськими племенами, розселилися з правобережжя Середнього Подніпров'я скотарсько-землеробські племена так званої середньодніпровської культури, що асимілювали трипільське населення. Племена епохи бронзи проживали на території сучасного Києва до початку I тисячоліття до н. е.

Поселення епохи бронзи розташовувалися на невеликих підвищеннях біля виступів надзаплавних терас річок або на берегах озер. Житла будували дерев'яні, наземні. Крім основних галузей господарства (землеробства й скотарства), значне місце посідали ткацтво й гончарство.

Більшість поселень бронзового віку в районі Києва виявлено на висотах правого берега Дніпра, а також на піщаних дюнах або на невеликих підвищеннях лівого берега. Таким було поселення, розташоване на дюнах надзаплавної тераси на захід від Микільської Слобідки, що датується періодом ранньої бронзи (першою половиною II тисячоліття до н. е.). У культурному шарі його знаходилися фрагменти глиняних горщиків з простим шнуровим орнаментом і два вогнища. Така сама кераміка (іноді грузила і пряслиця) вимивається з обривів тераси. Матеріали епохи бронзи (кераміка і окремі вироби) виявлені і на території між Микільською й Кухмістерською Слобідками*, на Трухановому острові. На території міста поселення епохи бронзи відомі на Замковій, Старокиївській горах і Куренівці**. На Замковій горі досліджено культурний шар з фрагментами ліпних посудин, багато орнаментованих відбитками шнура, і кам'яними розтиральниками зерно-

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 152—155.

* Кухмістерська Слобідка була розташована на лівому березі Дніпра, біля Наводницького мосту (тепер на цьому місці споруджено міст ім. Є. О. Патона).

** Куренівка — територія Києва, розташована на північ від Подолу за Кирилівським заповідником.

рок. Тут же знайдено невелику посудину банкоподібної форми, оздоблену орнаментом. Поселення на Замковій горі відноситься до раннього періоду епохи бронзи.

У дворі будинку № 9 по вулиці Героїв Революції знайдено скарб, що складався з п'яти мідних прикрас: діадеми у вигляді тонкого широкого обруча, місяцеподібної підвіски та трьох височних кілець. Ці прикраси свідчать про культурні зв'язки населення, що проживало тут у першій половині II тисячоліття до н. е., з племенами Центральної і Західної Європи.

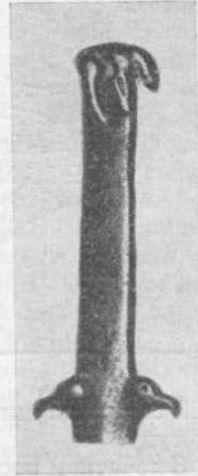
На території Києва і Київщини відомі і пам'ятки, що відносяться до пізнього періоду епохи бронзи. Вони виявлені на північному схилі гори Юрковиці (уламки ліпної кераміки, розтиральники кам'яних зернотерок) і поблизу сіл Пирогів, Віта-Литовська, Вигурівщина, Бортничі, Старосілля.

На Десятинній вулиці були знайдені бронзові сокира-молот і втулчаста сокира (кельт), а на вулиці Володимирській, № 2 — поховання з трупопаленням, що супроводилося п'ятьма глиняними посудинами, з яких одна була заповнена залишками праху покійника. На Подолі (вулиця Фрунзе) виявлено два бронзових плоских масивних браслета, оздоблених геометричним орнаментом. На горі над Хрещатиком, напроти вулиці Леніна, знайдено сокирку з пірофілітового сланцю з просвердленим отвором для руків'я, що служила предметом озброєння й символом влади.

Знахідки на території сучасного Києва і Київщини пам'яток пізнього періоду епохи бронзи мають важливе значення для визначення їх зв'язку з пам'ятками раннього залізного віку.

Поселення раннього залізного віку. Заключним періодом в історії первісного суспільства Східної Європи був ранній залізний вік, який на початку I тисячоліття до н. е. змінив

Руків'я бронзового кинджала сибірського типу

бронзовий. Залізо мало велике значення для прогресу стародавнього суспільства, сприяло розвитку всіх галузей господарства, скотарства, ремесла. Про значення цього металу Ф. Енгельс писав: «Залізо зробило можливим рільництво на більших площах, розчищення під рілля широким лісним простором; воно дало ремісникові знаряддя такі тверді й гострі, яким не міг протистояти жоден камінь, жоден з інших відомих тоді металів»².

Територію лісостепової частини України у VIII—VII ст. до н. е. населяли землеробсько-скотарські племена і серед них праслов'янські, що жили тут ще в епоху бронзи. На початку залізного віку вони досягли порівняно високого ступеня розвитку. Поселення, що склалися з групи споріднених сімей, розташовувалися на невисоких, придатних для землеробства ділянках, біля долин річок і озер. Населення жило в дерев'яних будівлях-напівземлянках. Для обробки землі, крім традиційних дерев'яних лемішів, використовували і залізні знаряддя праці. Врожай збирали бронзовими й залізними серпами. Великої майстерності праслов'янські племена досягли в бронзолівар-

² Там же, с. 157.